

Gyáni Gábor

Érvek a kettős struktúra elmélete ellen*

Az utóbbi évtizedben sokasodnak a polémiák a modern kori magyar társadalomfejlődés fogalmi értelmezése körül. A vitakérdések mindenekelőtt a kettős társadalom koncepciójában sűrűsödnek. Némi leegyszerűsítéssel azt mondhatjuk, egyik oldalon állnak a kettős struktúra elképzelésének feltétlen hívei, a másik oldalon pedig azok gyülekeznek, akik elvetik vagy legalábbis relativizálják az e felfogásnak megfelelő társadalomkép múltbeli érvényességét. Nem árt előrebocsátani, hogy én a kutatóknak ehhez az utóbb említett táborához tartozom. Kitűnő alkalom adódik a kettős struktúra elméletével szembeni ellenvetéseim koncepcionális megfogalmazására akkor, midőn Romsics Ignác a III. Országos Jelenkortörténeti Konferencia nyitó előadásában (*Magyar történeti problémák 1900–1945*) kritikával illeti a korábbi tanulmányaimban már nemegyszer érvényesített álláspontomat.

Romsics megállapítja, hogy ő változatlanul azt a markáns módon Erdei által kifejtett elképzelést tartja mérvadónak, mely szerint a zsidó és nem zsidó elkülönülés vagy legalábbis megkülönböztetés a társadalom felső és középső régióiban olyan „szignifikánsan létező” jelenség volt, melyet a nyelvi és kulturális magyarosodás ugyan enyhített, ám képtelen volt megszüntetni. Ez a megállapítás, szerintem, pontatlan, mivel szerzője nem tisztázza: a „kölcsonös megkülönböztetést”, melynek létezését mindig is készséggel elismertem,¹ olyan jelentőséggel kell-e felruháznunk, mint amilyen súlyt Erdei kölcsönöz számára a magyar társadalom szerkezetét éppen ilyen alapon megkettőző koncepciójában, vagy úgy kell azt tekintenünk, mint a számos struktúraalkotó elem egyikét. Ez tehát a dilemma lényege és nem az, hogy létezett-e bármiféle megosztottság zsidók és nem zsidók között. Írásomban ezzel az utóbbi problémával igyekszem számot vetni egy rövidre szabott bizonyítás keretében.

***

Úgy gondolom, különbséget kell tenni aközött, amit Szekfű Gyula s az őt részben követő Weis István vallottak erről a kérdéstről 1919 és 1934 között keletkezett írásaikban, és aközött, amit Erdei fejtett ki 1943-as kéziratában. Szekfű és Weis egybehangzóan „csak” arról beszéltek, hogy a magyar társadalom töredezett, kellően nem integrált fel-

* Előadásként elhangzott Debrecenben a 2000. augusztus 29–31-én rendezett „Mérlegen a XX. századi magyar történelem – értelmezések és értékelések” című III. Országos Jelenkortörténeti Konferencián.

¹ Lásd pl. „Külön problémát okoz a zsidók beillesztése az iménti képbe. Nem mintha ők, etnikai téren s kivált az anyanyelv alapján, nem a magyar nemzet integráns részét képezték volna. Ám a ‘hosszú 19. század’ során végbement gyors és tömeges asszimiláció ellenére is a honi zsidóság megőrzött valamit másságából.” (Gyáni – Kövér 1998: 187) S a könyvben még számtalan további példa található erre a felfogásra. Továbbá: „A Nemzeti Kaszinó eredendően sem rekesztette ki maradéktalanul a születési arisztokrácián kívüli elit csoportok tagjait, mint tette az 1883-ban alakult Országos, vagyis dzsentri Kaszinó, amely elvből nem fogadott zsidót a tagjai közé. Mégis: akár még ezen a legfelső eliten belül is megfigyelhető némi távolság a születési arisztokrácia és az újnemes, ugyanakkor roppant módos zsidó nagypolgárság között.” (Gyáni 2000b: 165)

építése a zsidó-keresztény megosztottságban is megnyilvánult. Ám egyetlen szó sem esik e két szerzőnél valamiféle lényegi megkettőződésről, arról, hogy a hazai társadalomfejlődés teljes spektrumát ilyesfajta felekezeti-etnikai színezetű kettősség határozná meg.² Erdei viszont, tőlük eltérő módon, alkalmasint éppen ezt a dualizmust teszi meg a struktúráképződés fő elvének akkor, amikor élesen különválasztja egymástól a *nemzeti* és a *polgári* társadalomszerveződési módot a két háború közötti magyar társadalmat rekonstruáló írásában. Szövegét tüzetesebben megvizsgálva azonban nyomban kitűnik, hogy Erdei a tézist nem a pőre empiriára, hanem egyes egyedül a dedukcióra alapozza. Így azután koncepciójának szavahihetősége kizárólag a fogalomalkotás szintjén dől el, és értékelését az szabja meg, hogy mit gondolunk a pusztán csak modellált társadalomkép elméleti értékéről. Azt megelőzően viszont, hogy erről bármilyen véleményt formálnánk, tisztába kell jönnünk a modell mélyén rejlő fogalomkészlettel és történetelméleti feltevessel.

Nem mondok vele túl sok újat, ha kijelentem: Erdei kettős társadalom koncepciójához Hajnal István társadalom- és történetfelfogása szolgáltatja a kulcsot.³ A maga korában, sőt utána is hosszú ideig szinte teljesen visszhangtalan Hajnal-féle történelemszociológia valójában Erdei közvetítésével lett társadalomtudományos gondolkodásunknak azzá a közkinccsévé, melynek pontos eredete mindig is a feledés homályába merült. Nem szükséges ezúttal túlságosan is belemélyednünk Hajnal gondolatrendszerének rekonstruálásába, hiszen ezt a munkát korábban már elvégezte Lakatos László a témának szentelt könyvében és Hajnal felfogásának az eszmetörténeti kontextusáról is számos értékes elemzés született az utóbbi években (Lakatos 1996; Kerékgyártó 1997; Kovács 2000).

Erdei felől közelítve számunkra egyedül a *szokásszerű* és az *okszzerű* társadalomszerveződésről vallott hajnali koncepció, illetve ezeknek az ideáltipikus fogalmaknak a későbbi felhasználása az igazán érdekes. Röviden arról van szó, hogy a középkori, főként a francia fejlődést átható és Hajnal által felettébb nagy szimpátiával szemlélt szokásszerűség fogalma alkotja a történelem egyik, általa meghatározónak tartott rendezőelvét. Ennek, Hajnal szerint, olyan hagyományok által vezérelt, erősen hierarchikus és belülről különösen mélyen integrált társadalmi képződmény felelt meg, amely az egyes tevékenységek és társadalmi funkciók reciprocitása folytán kivételesen kedvező lehetőséget kínált a szakszerű elmélyüléshez amellet, hogy egyúttal mindenki számára biztos egzisztenciát is teremtett.

A szokásszerűségnek szögesen ellentmond az okszerű társadalomszerveződés elve. Az utóbbi az egyéni és csoportos önérdeteket kordában tartó, egyúttal a tárgyi szakszerűségnek, a hivatásbeliségnek kedvező életformák (Hajnalnál ez a kifejezés a struktúrát hivatott jelölni) lerombolásával vagy azok teljes mellőzésével a helyzetek és alkalmak gyors, hatékony, egyszóval racionális kiaknázásához teremt ideális feltételeket. Ebből egyszerre következik, hogy ilyen körülmények között a szakszerűen végzett emberi munka értelmét és funkcióját veszti, továbbá, hogy sokak egzisztenciája is teljesen bizonytalanná lesz, mivel mások, többnyire a kevesek, korlátlan monopóliumra tesznek szert a gazdasági és hatalmi erőforrások felett.

² Nézeteket áttekintem Gyáni - Kövér 1998: 169-171.

³ Újabban Bognár Bulcsu mutatott rá erre az összefüggésre anélkül, hogy szövegszerű elemzés kíséretében részletesen is bemutatta volna Erdei Hajnal-recepcióját. (Bognár 2000: különösen 76-83.)

Ezt az itt igen szűkszavúan vázolt dichotóm fogalmi eszköztárt úgy teszi magáévá Erdei adott történeti probléma megoldása végett, hogy egyszerre kölcsönöz neki leíró és normatív értelmet. De vajon miként alapozza meg a Hajnaltól kölcsönzött fogalompár hasznosításával saját kettős struktúra modelljét?

Már Hajnal úgy vélte, hogy a két társadalomszervező módszer vagy elv sohasem önmagában, hanem egymással kombinálva érvényesül a folyton módosuló konkrét történelmi körülmények közepette. Az elemzés szempontjából az tehát a perdöntő, hogy melyik túlnyomó szerepét lehet kimutatni adott helyen és adott időben, mert csak ennek alapján minősíthetjük a struktúrát a maga egészében. Erdei, s ehhez semmi kétség sem fér, az okszerű szerveződés meghatározó szerepét posztulálja a két háború közti magyar társadalomban, miközben a szokásszerűség (és a hozzátartozó, a hajnali értelemben vett szakszerűség) érvényesülésének, vagy akár a pusztaság megjelenésének is eltérő valószínűségét konstatálja a társadalom különböző szegmenseiben.

Erdei nem aszerint tesz tehát különbséget „nemzeti” és „polgári” társadalom között, hogy mondjuk az előzőt a szokásszerű, az utóbbit pedig az okszerű társadalomszerveződés elvéhez rendeli hozzá. A distinkció alapja nála egyedül az, hogy amíg az állam, illetve az „úri középosztály” kapcsán még a szokásszerűség egyes elemeit is érzékelni véli, addig a kapitalista vállalkozásban, valamint a „polgári középosztály” létformájában már kizárólag csak az okszerűség megnyilvánulásaira ismer rá. Velük szemben egyedül talán csak a parasztság képez szerinte valódi ellensúlyt, éppen mivel e népes társadalmi csoport túlnyomórészt még ekkor is a szokásszerűség világában él; ezért is nevezi a parasztságot rendnek, s ez az oka annak is, hogy a parasztság, Erdei megítélése szerint, mintegy a kettős struktúra alatt foglal helyet.

De vajon milyen érv szól amellet, hogy a szokásszerűség elütő mértékének megfelelően ennyire éles különbségek állhatnak fenn a *nemzetiként*, illetve a *polgáriként* aposztrofált struktúrák között? Ennek, Erdei szemében, a történetiség pusztasága szinte az egyedüli forrása, nevezetesen, hogy a kontinuitás jóvoltából csupán az állam (valamint az egyház, az uradalom) intézményi köréhez közvetlenül kötődő társadalmi csoportoknál tűnik biztosítottnak a szokásszerűség mégoly töredékes továbbélése. Miközben a szerző hosszan és vissza-visszatérően fejtegeti, hogy az okszerű racionalizmusra átváltó, jóllehet eredendően szokásszerű társadalom miként rombolja le még *önmaga világán belül is* a hagyományoszerű szakszerűséget,⁴ kétséget sem hagy aziránt, hogy az így keletkezett okszerű társadalmi képződmény – történeti eredete folytán – továbbra is magán viseli a hagyományoszerűség bélyegét. „Mind a belső fejlődés tendenciái, mind a külső változások *ellenére* ennek a korszaknak az úri középosztálya még nagyjában megtartotta történeti természetét.” (Kiemelés tőlem) (Erdei 1995: 65)

Az „eredet” kérdése Erdeinél nem egyedül akkor emelkedik különösen nagy jelentőségre, amikor a szokásszerű társadalom szerinte az okszerűség irányába tart, ám akkor is szerephez jut, amikor az látszólag már végérvényesen átlendült ebbe a másik világba. Így azután szinte fájjalja, hogy a kapitalista gazdaság tartozékává vált „ügyvédség [amely] a legjobb eredettel dicsekedhet, mert a köznemességnek és a hozzá

4 Pl. „Az úri középosztályi állás nép fölötti helyzete eredendő akadálya annak, hogy értelmiségi munkáját a szakma tárgyi természete vagy a saját alkotóképessége szerint folytassa, mert nemcsak magasabb erők, hanem a saját létében is meglévő úri gátlások akadályozzák meg ebben.” (Erdei 1995: 65)

kapcsolódó honorációroknek a szakmája volt”, az átalakulás arányában mind „színtelenebb polgári egzisztenciává” lett (Erdei 1995: 66).

Az, ami az ügyvédek esetében hosszabb folyamat eredményeként jött létre, a tisztán polgári társadalomban már eleve meglévő adottságnak számít; ez a fajta teljes múltnélküliség az alapja az intézmény (a kapitalista vállalkozás), illetve a kereteit kitöltő társadalmi csoport, a „polgári középosztály” póre racionalizmusának. „A polgár éppen olyan élesen kirajzolt társadalomalakulás, mint az úriember a történelmi társadalomban, csak egészen másfajta. [...] A polgár parvenü egzisztencia a nagy múltú történelmi osztályok mellett, tehát *nincs történelmi verete.*” (Kiemelés tőlem) (Erdei 1995: 79)

A polgárság, e felfogás értelmében, nem veleszületett természete miatt nem képes megfelelni a szakszerű elhivatottság szokásszerűséggel együtt járó követelményének, hanem azért, mert ezt az újonnan alakult történelmi pályát nálunk a rendi polgárság helyett merőben új, ráadásul nem is a szokásszerűség világából jött elemek foglalták el, úgymint a zsidóság. „Miután [...] a magyar kapitalizálódásban a zsidóságnak volt döntő szerepe, a vállalkozás zsidó pálya is egyúttal.” Nem az itt a lényeg, aminek annak idején már Szekfű is hangot adott, s amit azóta (igaz, fordított előjellel) a magyar történészek közül számosan gyakorta ismételnének, hogy számszerűen sok volt a zsidó származású elem a vállalkozó közép- és felső osztályokban, valamint a szabadfoglalkozású értelmiség soraiban. Erdei elsősorban magának a vállalkozásnak, mint afféle gyökértelen, nem a szokásszerűség történelmi öntőformáiból képződő tevékenységnek a fogalmát tartja szem előtt. „A polgár alakjában, szögezi le, külön jelző nélkül is ott van a magyar társadalomban a zsidó minősítés, akár valóban zsidó az illető, akár nem. Maga a pálya ilyen, s a jelzőnek már nem is csak népi, hanem foglalkozási-társadalmi értelme is van.” S ez, tehetjük hozzá, éppúgy érvényes a magántisztviselő hivatásra is (Erdei 1995: 79).

Hol vagyunk már a zsidó és nem zsidó közötti, a személyes viszony életterében öröklötten meglévő, majd pedig szüntelenül újratermelődő, sőt időnként még fel is erősödő „kölcsonös megkülönböztetés” problémájától. Nyilvánvaló, hogy Erdei nem így értette, s nem ennek a konceptualizálására dolgozta ki a kettős struktúráról szóló elképzelését, hanem a szokásszerűség és az okszerűség axiómájához igazította struktúra-modelljét. Az így megkonstruált modellt végül úgy tüntette fel, mint amiből hiányzik mindenféle dinamika. Hadd szemléltessem ez utóbbit egyetlen példán.

Még olyan esetben is, amikor pedig elismeri, hogy a szokásszerűség kezd átváltani az okszerűség elveinek megfelelő működési módba, végül arra az eredményre jut, hogy nincs, sőt nem is képzelhető el e téren maradéktalan átalakulás, eleve kizárt tehát a társadalom piaci alapokon nyugvó belső integrációja. „Tehát, jegyzi meg, célszerűsödött az államszervezet működése, s közelebb ereszkedett a gazdasági érdekek által irányított társadalom viszonyaihoz. Engedett magasságából és jogászi-uralkodó exkluzivitásából, *anélkül azonban*, hogy ezen a vonalon is gyökeresen átalakult volna. Tehát lényegében mégis megmaradt elvonatkoztatott konzervatív szervezetnek, amely általános és magas szempontokkal kormányzott és igazgatott, s nem vált olyan könnyen változó és befolyásolható üzemmé, mint például a frissen és még gyarmatibban kapitalizálódó kelet-európai társadalmak.” (Kiemelés tőlem) (Erdei 1995: 52)

Talán ennyi elegendő is ahhoz, hogy bizonyítva lássuk, miszerint Erdei koncepciójának megítélésekor nem az empíria az igazán fontos referencia. Ezért nincs is túl sok

értelme, hogy a modell *tényszerű* igazolásával, vagy cáfolatával tovább bíbelődjünk.⁵ Ahhoz, hogy állást foglalhassunk abban, mi az elgondolás valóságos tudományos értéke, a konstrukció alapját képező hajnali fogalomrendszert kell mérlegre tenni. Ez azonban már túlmutat a mostani írás keretein. Annyit talán mégiscsak megjegyezhetünk: Hajnal történelemszociológiai elképzelései iránt érzett minden nagybecsülésünk ellenére sem gondoljuk, hogy a szokásszerűség és az okszerűség társadalomszervezési elvein nyugvó magyarázat önmagában kielégítően magyarázni tudná a 19–20. századi honi társadalomfejlődés fő belső összefüggéseit. Ennek részben éppen az az oka, hogy Hajnal e fogalmakat erősen normatív értelemben használja. A koncepcióban rejlő és egyébként Erdei által is változatlanul fontosnak tartott értéktételezés szülte a Hajnal személyes életútját a későbbiek során oly tragikusan befolyásoló, politikailag motivált támadásokat is személye ellen. 1945-öt közvetlenül követően ugyanis állítólagos középkorimádatá miatt ásatag konzervativizmussal vádolták meg kommunista oldalról a kultúrkritikára ugyan fogékony, ám kifejezetten materialista szemléletű historikust.⁶ Szintén ebből a fogalmi normativitásból fakad, hogy Hajnal fogalomrendszere képtelen hitelt érdemlő magyarázatot adni az európai modernizáció folyamatának megannyi regionális és gazdasági-társadalmi fejleményére.⁷ S végül utolsó szempontként hadd vessem fel, hogy az időbeni érvényüket tekintve túl tág, kifejezetten univerzális elméleti modellek közvetlenül ritkán vagy egyáltalán nem alkalmazhatók konkrét történeti problémák megoldására, az ilyen eljárás módszertani szempontból mindig is felettébb aggályos.

***

Az eddigiek során a szekfűi és az Erdei által kifejtett argumentációt igyekeztem elválasztani egymástól, mostantól viszont arra helyezem a hangsúlyt, ami Erdeit megkülönbözteti az őt igazolni kívánó historikusoktól. Ez a különbség más természetű, mint amiről az előző esetben már szó volt, mivel éppen arra szolgál, hogy megállapítsuk az Erdei nyomdokain haladó történészekkel folytatandó vita stratégiáját. Ha Erdei modelljével kapcsolatban korábban úgy találtam, hogy a kritikai mérlegelés mindenekelőtt az elméleti posztulátumok tisztázását és értékelését követeli meg, akkor a koncepcióját „aprópénzre váltó” társadalomtörténet-írás kapcsán arra van inkább szükség, hogy elméletét empirikusan is cáfoljuk. Abban az esetben, ha Erdei elméletét valóságos tudományos hipotézisnek fogadjuk el, akkor az elképzelés érvényességét nem empirikus *igazolása*, hanem – ahogy Popper tartja – egyedül a *falszifikációja* döntheti el. Ha akár csak egyetlen jól megalapozott és persze lényegi kérdést érintő empirikus ellenbizonyíték is már felsorakoztatható az elmélettel szemben, rögtön komoly kétségek merülnek

5 A ténybeli igazolás buktatóit, s egyúttal e törekvés hiábavalóságát is megfelelően példázza Zeke Gyula (1987).

6 Az őt ért bírálatokat részletezi Lakatos (1996: 34–38).

7 A koncepció ilyen értelmű gyengeségeire mutat rá például Kerékgyártó Béla kijelentvén: „A racionalitás-kritika túlfuttatásából, vagy azt is lehetne mondani, nem artikulált voltából az ideáltipikus modell idealizálása következik.” (Kerékgyártó 1997: 108) Ennél is határozottabban fogalmaz Bognár Bulcsu. „Nem vagyunk meggyőződve arról, hogy az azóta eltelt idő igazolta volna Hajnal állítását” akár Anglia kapitalista fejlődését, akár a magyarországi városfejlődés és kapitalizmus kialakulásának a történeti folyamatát illetően (Bognár 2000: 67, 70–74).

fel a hipotézis további használhatóságát illetően. S még inkább így áll a helyzet, ha szaporodnak az ilyesféle cáfolatok.⁸

Ellenérvként felvethető ugyanakkor, hogy a (társadalom)történet-írás „kutatási logikája” nem felel meg minden tekintetben a pozitív (tehát elsősorban a természet-, illetve a szűkebben vett társadalom) tudományok bizonyítási kívánalmainak. A társadalomtörténészek tehát, ezek szerint, a hipotézist pozitív módon megerősítő, illetve negatív értelemben cáfoló, vagyis neki ellentmondó empirikus bizonyítékokat egyaránt tekintetbe kellene vennie, amikor az elmélet értékét kívánja meghatározni. Már csak azért is, mert a forrásanyag eredendően töredékes volta eleve megghiúsítja, hogy az empirikus bizonyítás (a megerősítés vagy cáfolat) eredményét az elméletre nézve egyértelmű bizonyítékként kezelhessük, hiszen a kivételek súlya és jelentősége itt mindig is nagyobb, mint a tudományos bizonyítás „normális”-nak tekintett eseteiben (Fairburn 1999: 248). Ezt a megfontolást is szem előtt tartva mégis ragaszkodnék a falszifikáció eljárásához. Egyrészt azért, mert nélküle akár még a (hipotézisként tekintett) társadalomtörténeti elmélet sem hitelesíthető; másrészt azért, mert bármely más rivális elmélet vagy elméleti fogalom megalkotásához is csupán az általa megkívánt utat követve juthatunk el. Valamely régi, megszokott elmélet újjal történő felcseréléséhez ugyanis ez a fajta bizonyítási mód egyaránt hozzájárulhat oly módon, hogy érvényteleníti a régi elméleti hipotézist és egyúttal megerősíti a lehetséges új elméleti felvetést.

Éppen ilyen szándék vezet akkor, amikor sorozatosan konkrét bizonyítékát igyekszem adni a kettős struktúra elképzelés empirikus tarthatatlanságának. Ez motivált akkor is, amikor néhány éve vitát kezdeményeztem Karády Viktorral, aki jó ideje makacs következetességgel, kutatói energiáját nem kímélve az Erdei-féle elmélet statisztikai igazolására (s nem annak falszifikálására) törekszik úgy, hogy e célból kizárólag csak a zsidó társadalomtörténet anyagát hasznosítja (Gyáni 1997a; Karády 1998; Gyáni 1998).⁹ Aligha tekinthetjük véletlennek, hogy a falszifikálásra különösen alkalmas ténybeli bizonyítékok többnyire éppen nem a zsidó, hanem az Erdei terminológiája szerinti ún. *nemzeti* társadalmat alkotó makrocsoportok újkeletű társadalomtörténeti kutatási eredményeiből származnak. Bizonyára azért van így, mert a téma kutatása során a történészeket itt nem az Erdei-tézis verifikálásának, hanem választott tárgyuk szigorúan tárgyszerű elemzésének a törekvése vezeti. Ezúttal nyugodtan eltekinthetek ezeknek az újabb eredményeknek az ismertetésétől, mivel korábban és máshol ezt már megtettem (Gyáni 1997a: 270; 1997b: 37; 1998: 22–26; Gyáni – Kövér 1998: passim.). Egyetlen szempontra hívom fel ezúttal a figyelmet: arra, hogy csupán a szigorúan vett társadalomtörténeti nézőpont érvényesítésével léphetünk túl az Erdeitől származó, vagy az övéhez sokban hasonló, s olykor tekintélyes hagyományra visszatekintő tudományos diskurzusokon. Írásom hátralévő részében e mellett kívánok érvelni.

***

⁸ Popper a tudományos hipotézisek empirikus ellenőrzésére hivatott negatív bizonyítás elméletét az elsőként 1935-ben publikált *A tudományos kutatás logikája* című könyvében fejtette ki (Popper 1997: 49–52).

⁹ Itt jegyzem meg, hogy Hanák Péter Erdeiére egyébként különösen emlékeztető felfogása egészen más megítélés alá esik. Ő ugyanis közvetlenül a századforduló társadalmi kérdésekről folyó – a pamfletirodalomban lecsapódó – diskurzusának a hagyományából és nem Erdeiből merített, akinek kérdéses szövege akkor, amikor Hanák a maga szintén markáns elképzelését elsőként a hatvanas évek elején papírra vetette, még nem is volt ismert. Az utóbbihoz lásd Gyáni 1997b: 31–32.

Erdei a *nemzeti* és a *polgári* társadalmak közti különbséget, mint korábban láttuk, tisztán elméleti levezetés útján, a szokás- és okszerűség társadalomszervező elveinek az érvényesülése nyomán posztulálta. Erdei azonban eközben felhasznált egy tapasztalati ismérvet is, nevezetesen, hogy ki mit tart önmagáról és másokról. Anélkül, hogy Erdei a kinek milyen az identitása és milyen az imázsa mostanában oly divatos megfogalmazásokat alkalmazná, kétségkívül ezekkel a terminusokkal operál a társadalmi hely kontúrjainak a meghúzása során, mint ahogy a következő idézet is ékesen bizonyítja. „A magánpályák, az ipari és kereskedelmi vállalatok értelmiségi tisztviselői statisztikailag és osztályhelyzetük szerint ugyan hasonlóan a középosztályba tartoznak, azonban egészen másfajta társadalmi képződmény ez, hogysesem egybe lehetne fogni a történelmi középosztállyal. A *tudatokban* és a *közvéleményben* is éles a különbségtétel: az állam, az egyház és az uradalom értelmisége történelmi osztály, úri középosztály, viszont az iparforgalom értelmisége magántisztviselő, polgári középosztály vagy városi polgárság, illetve közönségesen zsidó értelmiség.” (Kiemelés tőlem) (Erdei 1995: 62) E szerint: a köz- és a magántisztviselőt az identitások, valamint az egymásról kölcsönösen alkotott kép egyaránt szembeállítják egymással a középosztály tágon vett keretein belül.

A struktúraelemzés ilyesfajta empirikus alátámasztása, az empirikus szociológia korabeli hazai állapotát ismerve, nem történhetett másként, mint a köznapi tapasztalatszerzés és a tudományos intuíció fokozott igénybevételével.¹⁰ Ebben az esetben azonban óhatatlanul felvetődik az a tisztán hermeneutikai probléma, hogy Erdei (vagy tetszőlegesen akárki más) milyen személyes tapasztalatok és társadalmi élmények birtokában, tehát milyen *tapasztalati horizont* keretében tehetett szert egyáltalán tudományosan megfogalmazható tudásra az egyes csoportidentitásokat, valamint a presztízshierarchiát illetően. Úgy vélem, különösen a két háború között, tehát már 1919-től kezdve, és főként az 1930-as évek végétől a politikai alapokon álló, közvetlenül a politikum (az állam) által definiált csoportalakzatok tűntek számára igazán elevennek (és persze mindenki számára, aki a társadalomszerveződést diszkurzív módon próbálta akkoriban értelmezni). Ha pedig így áll a helyzet, akkor könnyen belátható, hogy a politikailag erőteljesen artikulált, 1938-tól ráadásul elsőrendű politikai (állami) cselekvési céllá is vált zsidó-keresztény csoport-megkülönböztetés „tapasztalati ténye” milyen mélyen bevésődhetett a Horthy-kor társadalmi tudatába, mennyire áthatotta a kortársak percepcióos érzékenységét, különösen, ha a dualizmus időszakával végünk e téren közvetlen összehasonlítást.

Arra szeretnék ezzel utalni, hogy az identitások és az imázsok feltételezett tanúsága szerint is *nemzetire* és *polgárra* hasadó korabeli magyar társadalom Erdei által táplált képzeete inkább a kor uralkodó politikai értékrendjéből, s nem annak szűkebben vett szociológiai valóságából fakadt. Hogy mást ne mondjunk, 1943 őszén széles körű hírlapi vita zajlott arról a középosztályról és polgárságról, amely az „őrségváltás” következtében ekkor teljesen új helyzetben találta magát (Juhász 1983: 248–268). De a nemzetfo-

¹⁰ Erdei korábbi szociográfiai munkái kapcsán ki is szokták ezt hangsúlyozni. Így például Némédi Dénes Erdei Parasztkok című könyvét értékelve szintén a „nagyobbrészt személyes élményekből induló vallo-másos szándékot” domborítja ki, majd nyomban hozzá is teszi: az ebben az esetben kétségtelen „tudományos és szintetikus szándék” ugyanakkor csak korlátozott mértékben valósulhatott meg, „mert a szociográfiai mozgalom nagyon sok kérdést hagyott tisztázatlanul” (Némédi 1985: 228).

galom korabeli újraértelmezési törekvésére is bizton hivatkozhatunk. Ennek jegyében egyesek a „politikai nemzet” ósdinak ható fogalmát a „népi nemzet” kategóriájával javasolták felcserélni, azzal, melyben a zsidóság sem élvezi többé magától értetődő módon korábban elfoglalt biztos helyét. S ezt a felfogást épp egy komoly akadémiai tudós fejtette ki a szóban forgó években (Mályusz é.n.: 16–36).¹¹

Minden bizonnyal ez a most éppen hogy csak felvillantott intellektuális kontextus hat amögött, hogy az Erdei perspektívájából nézve még szinte tétovának tűnő Szekfútól (aki fogalmilag egyáltalán nem kettőzte meg a magyar társadalmat), az 1940-es évek zsidótörvények által erősen befolyásolt szellemi-politikai légkörétől is sarkallva (bár nem antiszemita célzattal!) ennyire könnyen el lehetett jutni a zsidók és keresztények szembenállását strukturális alapelvvé emelő társadalomképhez. Ha viszont napjaink tapasztalati horizontjának megfelelően próbáljuk helyére tenni ezt a jobbra az akkori politikai tapasztalatokat kifejező struktúraképző tényezőt, a társadalmi szerkezet merőben másfajta képletei kívánkoznak a kettős struktúra helyébe. Ezen a ponton nyomban vissza is térek a falszifikáció érdekében kivált jól hasznosítható újabb társadalomtörténeti kutatási eredményekhez, melyek fényében azok a rétegalakzatok tűnnek különösen fontosnak, amelyet például a mobilitás jelensége sugall, vagy amelyek alapját elsősorban a mindennapi életstratégiák adják. Ezek után már nem is tűnik oly mértékben különállónak a nemzeti és a polgári társadalom, s vele együtt a zsidók és keresztények világa akár még a politikai antiszemitizmustól egyébként kétségkívül túlfűtött két háború közti (és persze a háborús) korszakban sem. Hadd érzékeltessem ezt ezúttal egyetlen példán. A zsidó-keresztény megosztottságra, mint biztosnak látszó alapra visszavezetett duális társadalomkép, az Erdeit buzgón verifikálók szerint, a piaci tevékenységhez kötött szakszerűség és modernitás, valamint az állami uralomhoz kötött úriság és konzervativizmus (sőt: extrém jobboldaliság) pólusai közötti állandó feszültségben határozza meg hazánk modern kori társadalomfejlődésének sajátos értelmét. Ne firtassuk ezúttal, hogy e felfogás hirdetői Erdei felszínes olvasatából, sőt: koncepciójának részbeni félreértéséből származtatják elképzeléseiket, hiszen nála például egyáltalán nincs szó a kapitalizmust képviselő polgári középosztály úri rétegekkel szemben élvezett szakszerűségi fölényéről. Sőt, Hajnal hűséges tanítványaként ebben a tekintetben kifejezetten elmarasztaló Erdei véleménye mindenekelőtt a polgári középosztályról, s némileg még a nagypolgárságról is.¹² Mint írja, ez a polgárság „sznob volt nyugat felé, s elmaradottnak

¹¹ Mályusz „kulturális nacionalizmusát” és zsidó-képét elemzi Erős Vilmos (1995: 286).

¹² Vö. „A zsidóságnak semmi szerepe sem volt a nyugati város szakszerű szervezetének kialakításában. Félig-meddig önkéntes elzárkózása az orientális intellektualizmusnak következménye; *nincs érzéke a dolgoknak mélyebb, társadalmiasabb kezelésére*, sőt alacsonyrendűséget, szellemi tunyaságot lát a hasznos célszerűség ily nyugat-európai megbénításában.” (Hajnal 1993: 236) Magyarország tekintetében ez így fest. „A kereskedelem hirtelen fejlődése is *mintha éppen a szakmunkának megkerülését mutatná* [...] A fejlődés általában oly területekre kap rá, amelyeknek nincs szükségük mélyen s szélesen szakszerű munkaszervezetekre.” /Kiemelések tőlem/ Márpedig a hirtelen kialakuló kereskedelem fő mozgatórugója maga a zsidóság (Hajnal é.n.: 178–179). Erdei a következőképpen visszhangozza Hajnal gondolatait. „A magyar kapitalizmus piaci szükségletből, külső tőkéből és tömegmunkából épült kész minták és kész termelőtechnika alapján, valamint behozott szakmunkával [...] Ennek a gyarmatias fejlődésnek a nyomai látszanak a két háború közötti korszak kapitalista vállalkozásán is. Ekkor sem a magyar társadalomban alsó fokon kifejlett szakmunkára épült, s nem ennek a társadalomnak a társadalmias szükségleteihez igazodott, hanem csak piaci lehetőségeket használt ki csupasz üzleti számítással.” (Erdi 1995: 71–72)

és 'feudálisnak' érezte társadalmi környezetét, és ebben szigetként fogta fel a főváros és a nagyobb vidéki városok civilizáltságát. Ugyanakkor, vonja meg a mérleget immár a kívülálló ítélőképességét latba vetve, mégsem volt igazi nyugatias polgárság, mert egész fejlődése sokkal hirtelenebbül és gyarmatiasabban ment végbe, hogysémből abból harmonikus és egyenletes polgári kultúra fejlődhetett volna ki." Így pedig ez a polgárság arra is képtelennek bizonyult, hogy „a maga valóságos világának az anyagát” a magaskultúra színvonalán feldolgozza stb. (Erdei 1995: 90–91).

Az csupán a kisebbik baj, hogy az elméleti modell most említett vonatkozása és számos további konceptuális eleme szintúgy menetközben észrevétlenül elsikkad, sőt olykor még a visszajára is fordul az utólagos statisztikai igazolás eredményeként. Ennél valamivel komolyabb veszéllyel fenyeget, hogy a történelmi tudás ilyen már jó előre kódolt előállítását azt a hamis látszatot kelti, mintha a tudományos megközelítés egyedül üdvözítő beszédmódját használná. Karády, ennek megfelelően, kategorikusan el is hárítja magától az arra irányuló késztetést, hogy részletes statisztikai elemzéssel bizonyítsa, igaznak tekinthető-e elméleti kiindulópontja, mivel, írja, „az erre vonatkozó adatok közismertek. Így utalhatunk az Erdei-féle *kettős struktúra koncepcióra*, mely az egyenlőtlen polgári fejlődés problémakörének talán legismertebb, ha nem is legpontosabb kidolgozását nyújtja” (Karády 1997: 81).

Ha azonban nem az Erdei-féle elméleti elképzelés helyenkénti kiigazítását, empirikus pontosítását, hanem éppenséggel azt tűzzük célul magunk elé, hogy az elméletet a falszifikáció segítségével a tapasztalatok mind tágabb körével szembesítsük, akkor rövid időn belül elfogadhatatlanná válnak a zsidó túliskolázásról vallott, vagy a zsidóságnak a kulturális tőkejavak iránti kivételesen nagyfokú vonzódását sui generis csoportjegyként emlegető Karády-tézisek. Vegyük közelebbről szemügyre ezúttal ezt az utóbbit.

Karády a polgárosuló zsidó családok magyar úri rétegekkel szembeni elkülönülésének nyilvánvaló jeleként többek közt „a szellemi javak s ezek szimbólumai – elsősorban a könyvek – iránti általános és hagyományos tisztelet” állítólagos tényét említi (Karády 1997: 97; 2000: 137). A dolog természetéből adódóan, az ellenkező oldalon álló rétegek tagjait e felfogás szerint a kulturális javakhoz, így a könyvekhez is szegényes viszony fűzi. Ilyenformán ez a negatív terminusokban kifejezett kulturális értékrend is maradéktalanul egybevág az éles strukturális elkülönültség tényével.

De vajon valóban úgy van-e, ahogy Karády állítja? A kérdésre határozott nemmel felelhetek. Mindenekelőtt azért, mert a szerző nem szolgál meggyőző empirikus bizonyítékokkal arról, miszerint a zsidóság adott (középosztályi, nagypolgári) rétegei a századforduló korában szokatlanul bensőséges kapcsolatban álltak volna a *világi* műveltséget biztosító könyvvel, netán egyéb kulturális médiumokkal. Hipotézise elfogadtatásához ugyanakkor, a korábban mondottak értelmében, azt is be kellene bizonyítania, hogy az ún. úri közép- és felsőrétegek zsidó megfelelőiktől szignifikáns mértékben eltérő kulturális magatartásjegyeket mutattak. Ő azonban erre nem kerít sort.

Saját, e területen végzett kutatásaim ellentmondanak a Karády hipotézisből adódó ilyesfajta feltételezéseknek. A múlt század végi köztisztviselő, tehát egyértelműen a nemzeti társadalomhoz számítandó értelmiségi középosztály könyvtárait vizsgálva, majd közülük egy átlagos méretű magánkönyvtár jól dokumentált anyagát elemezve ugyanis arra a következtetésre jutottam: nem állja meg a helyét az az álláspont, mely szerint a

zsidó középpolgári olvasói kultúra színvonala minden további nélkül felülmúlta a nemesi származású, vagy legalábbis a „hagyományos” közhivatalnoki középosztály írott kultúrához fűződő viszonyát (Gyáni 1999). Ami pedig azt az általános kérdést veti föl, mit érnek vajon mindazok a történetírói törekvések, amelyek a magyarországi zsidóság kiegyezést követő társadalmi fejlődését mindenáron a polgárosodás paradigmaticus és tiszta eseteként próbálják feltüntetni (Gyáni 2000a). Olyan eljárás ez, amely azt követeli tőlünk, hogy nagyvonalúan tekintsünk el mindazoktól az ellentmondásoktól, melyeket a zsidóság kétségkívül gyors és látványos asszimilációja szült a modern nemzetállam kontextusában zajló polgárosodás folyamán (ideértve, természetesen, a nem neológ zsidóság historikumát is). Ami ugyanakkor azt is előírná számunkra, hogy hunyjunk be a szemünket a polgárosodás mindazon tényei előtt, amelyek éppen nem a honi zsidóság létéből fakadnak. Ám sem az egyik, sem a másik nem tűnik igazán követésre méltó útnak.

HIVATKOZOTT IRODALOM

- Bognár Bulcsu 2000: Hajnal után szabadon? Hajnal és Erdei magyar polgári átalakulásról szóló társadalomrajzairól. In: *Bódy Zsombor - Mátay Mónika - Tóth Árpád (szerk.) A mesterség iskolája. Tanulmányok Bácskai Vera 70. születésnapjára.* Budapest. 60-85.
- Erdi Ferenc 1995: A magyar társadalom a két háború között. In: Gyáni Gábor (szerk.) *Magyarország társadalomtörténete II. 1920-1944. (Szöveggyűjtemény).* Budapest 43-101.
- Erős Vilmos 1995: Mályusz népiségtörténete. *BUKSZ Ősz* 280-287.
- Fairburn, Miles 1999: *Social History. Problems, Strategies and Methods.* London
- Gyáni Gábor 1997a: Polgárosodás mint zsidó identitás. *BUKSZ Ősz*, 266-278.
- Gyáni Gábor 1997b: Polgárság és középosztály a diskurzusok tükrében. *Századvég Tél* 30-46.
- Gyáni Gábor 1998: Forráskritika és bizonyítás. Viszontválasz Karády Viktornak. *BUKSZ Tavasz* 20-28.
- Gyáni Gábor 1999: Az olvasó táblabíró. Középosztályi műveltség a 19. század végén. *Történelmi Szemle* 3-4. 387-403.
- Gyáni Gábor 2000a: Fejezetek a polgárság hazai történetéből. *Múltunk* 3. 52-86.
- Gyáni Gábor 2000b: Budapest története 1873-1945. In: Bácskai Vera - Gyáni Gábor - Kubinyi András: *Budapest története a kezdetektől 1945-ig.* Budapest, 127-251.
- Gyáni Gábor - Kövér György 1998: *Magyarország társadalomtörténete a reformkortól a második világháborúig.* Budapest.
- Hajnal István é.n.: Az osztálytársadalom. In: Domanovszky Sándor (szerk.) *Magyar művelődéstörténet V.* Budapest, 163-200.
- Hajnal István 1993: Az európai város kialakulása (1941) In: Uő: *Technika, művelődés. Tanulmányok.* Budapest 205-243.
- Juhász Gyula 1983: *Uralkodó eszmék Magyarországon 1939-1944.* Budapest
- Karády Viktor 1997: A zsidóság polgárosodásának és modernizációjának főbb tényezői a magyar társadalomtörténetben. In: Uő: *Zsidóság, polgárosodás, asszimiláció. Tanulmányok.* Budapest 78-114.
- Karády Viktor 1998: Zsidó és nem zsidó polgárosodás? Válasz Gyáni Gábornak. *BUKSZ Tavasz* 9-20.
- Karády Viktor 2000: Nemzeti asszimiláció és vállalkozói habitus: a zsidóság az 1945 előtti magyar könyvpiacra. In: Uő: *Zsidóság és társadalmi egyenlőtlenségek (1867-1945).* Budapest, 119-141.
- Kerékgyártó Béla 1997: Fejlődéstörténet és kordiagnózis - Hajnal István és a modernség. *Századvég Tavasz* 91-108.
- Kovács Gábor 2000: Szokásszerű és okszerű társadalom. Történelemtipológia és kultúrkritika Hajnal István történelemfelfogásában. *Világosság* 2. 3-22.

- Lakatos László 1996: *Az élet és a formák. Hajnal István történelemszociológiája*. Budapest
- Mályusz Elemér é.n.: *A magyar történettudomány*. Budapest
- Némedi Dénes 1985: *A népi szociográfia 1930-1938*. Budapest
- Popper, Karl 1997: *A tudományos kutatás logikája*. Budapest
- Zeke Gyula 1987: Erdei Ferenc kettős modellje a statisztikai empiria tükrében - verifikálási kísérlet. In: Á. Varga László (szerk.) *Társadalomtörténeti módszerek és forrástípusok /Rendi társadalom - polgári társadalom 1./* Salgótarján 505-519.

Az Országos Pedagógiai Könyvtár és Múzeum kiállítása

Invitatio. Einleitung.
Meg-fzöllítés. Wytównü.

ORBIS PICTUS

(szemléltetés az iskolában)

A címadó Comenius-mű illusztrációi frízszerűen ölelik körbe a kiállítási tereket, a világról szerzett ismeretek egységes összekapcsolását reprezentálják. Ezen a vizuális idézeten végigkövethetjük, hogy milyen jelenségek és fogalmak váltak az iskolai szemléltetés tárgyává, felépítve egy „látható világ” konstrukcióját.

A rendezőelv elsősorban nem a szemléltetés történeti vonulatát követi, hanem a szemléltetéssel kapcsolatban módszertani és elméleti kérdéseket fogalmaz meg, túllépve egy egyszerű és kínálkozó taneszköz-tipológián. A kiállítás történeti íve a 18. századi nagyszombati egyetem fizikai eszközétől a 20. század végének multimédiás bemutató rendszeréig fogja át a „nézeti oktatásmódot”.

A kiállítás megtekinthető munkanapokon 10–15 óráig.

Az előre bejelentett csoportoknak más egyeztetett időpontban is.

Budapest, Györffy István u. 22–24.

(a Népligeti megállóknál, a Planetáriummal szemben)

Telefon: 303-1740, fax: 303-1742, ped@mama.hu

A Pedagógiai Múzeum által szervezett és felkínált programok a kiállítással kapcsolatban. Pedagógusok részére kívánságra szakmai vezetés, tanulóknak foglalkozás tartható.

Kiállításvezetés csoportok részére

Tematikus foglalkozások:

- „Régen is volt iskola” (osztatlan elemi iskolai tanóra alsó tagozatos iskolások részére)
Az iskolai munka játékos formában történő interaktív bemutatása, ismertetése a 18. századi kollégiumi neveléstől, a kötelező népoktatás bevezetésén, (az elemi-, polgári és középszintű oktató intézmények) át napjainkig (tenta, kalamáris, penna, linea, palatábla, spongya...).
- „Forgó csudakörény” (az általános iskola felső, a kisgimnáziumok alsó tagozatosai számára)
Képnézési módok, szokások és eszközök a magyar iskolákban (anamorfózis; zootrop; laterna magica képek és vetítők; Uránia diák; Leica méretű mesediafilmek vetítése, hangozított diavetítés, epidiaszkóp; 16 mm-es oktató- és ifjúsági filmek, 1928-as TERTA vetítő... oktatástörténeti videofilmek)
- „Biztos egyensúlyú baba” (középiskolások részére)
Fizikai kísérleti- és demonstrációs eszközök működés közben, a téma előzetes egyeztetésével.
- „Üzenet egykori iskolákból...”
Számítógépes oktató- és múzeumi interaktív CD-bemutató.
- „Adj király katonát!”
Közösségi gyermekjátékok az iskola udvarán.